

ТЕРМІНИ Й НОМЕНКЛАТУРА В УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ 1857 – 1863 РОКІВ (СЛОВОТВОРЕННЯ)

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Випуск 1 (29). Шаркань В. Терміни й номенклатура в українських шкільних підручниках 1857-1863 років (словотворення); 14 стор.; кількість бібліографічних джерел – 38; мова українська.

Анотація. У статті подано аналіз способів творення нових термінів і номенклатури в шкільних підручниках, опублікованих у підросійській Україні протягом 1857-1863 років; висловлено припущення щодо авторства ряду номінів.

Ключові слова: термін, номенклатура, словотворення, науковий стиль, підручник.

На етапі формування засобів української наукової мови в XIX ст. актуальною була проблема творення термінів – одного з головних маркерів наукового тексту. Цю проблему в підросійській Україні вперше публічно обговорювали в журналі „Основа” (1861-1862). М. Левченко в статті „Замітка о русинской терминологии”, надрукованій у липневому номері часопису за 1861 рік, наголошував на тому, що наукові терміни треба створювати в дусі народної мови: „Такъ какъ желательнo, чтобы образование усвоивалось массою народа, то, я думаю, и термины научные слѣдуетъ составлять въ духѣ народнаго языка, такъ, чтобы впоследствии они могли быть приняты самимъ народомъ” [3, 184].

П. Сфіменко в статті „По поводу замѣтки г. Левченка „О русинской терминологии” (Основа, 1862, № 8) зазначив, що у формуванні терміносистеми необхідно враховувати два головні правила: 1) терміноназви повинні базуватися на українському ґрунті: кожний термін має бути утворений від такого слова, яке є в рідній мові; 2) словотворча модель термінів повинна відповідати природі української мови [1, 45] (докладніше про це див. [9]).

З метою вивчення особливостей творення термінів і номенклатури в українській літературній мові середини XIX ст. ми проаналізували підручники для початкових народних шкіл підросійської України: букварі Пантелеймона Куліша (СПб., 1857, 2-е вид. – СПб., 1861), Каленика Шейковського (К., 1860), Миколи Гатцука (К., 1861), Тараса Шевченка (СПб., 1861), Олександра Строніна (Полтава, 1861), Іллі Деркача (М., 1861), Леоніда Ященка (М., 1862); читанку К. Шейковського (К., 1861); арифметики Данила Мороза (К., 1862), Олександра Кониського (СПб., 1863); підручник із природознавства „Де-що про світъ Божий” членів Київської Старої громади (К., 1863).

Наукові терміни деяких із зазначених праць уже були в полі зору дослідників. Лінгвістичні терміни букварів П. Куліша, І. Деркача, Т. Шевченка, Л. Ященка та М. Гатцука розглянув І. Огієнко в праці „Історія української граматичної термінології” (1908) [6]. Мовознавчі терміни підручників П. Куліша та Л. Ященка були об’єктом спостережень у праці Н. Москаленко „Нарис історії української граматичної термінології” (К., 1959) [4]. І. Курабцева проаналізувала 300 термінів із першого видання букваря П. Куліша в статті „Науково-культурне значення «Букваря южнорусского» Т. Шевченка і «Граматки» П. Куліша” (2004) [2]. У нашій статті „Лексика на позначення спеціальних понять у східноукраїнських підручниках 1857-1863 років” (2010) подано аналіз термінів і номенклатури підручників із погляду норм сучасної української літературної мови [8]. Однак творення термінів і номенклатури в східноукраїнських підручниках 1857 – 1863 рр. ще не було предметом спеціальних розвідок.

Ми відібрали ≈ 1370 термінів та номенклатурних назв у східноукраїнських підручниках 1857 – 1863 років і встановили, що найширшим джерелом поповнення цих номінів виступає живорозмовна мова (діалекти); ≈ 25 % складають назви, що вживалися в староукраїнських пам’ятках XIV-XVIII ст.; у новоукраїнських джерелах кінця XVIII – першої половини XIX ст. зафіксовано ≈ 44 % відповідників до цих термінів та номенклатурних назв; виявлені запозичення з різних мов (церковнослов’янської, грецької, латинської, французької, російської та ін.). Частина проаналізованих термінів належала, ймовірно, до неологізмів. На аналізі останніх зупинимося в цій статті.

Продуктивним у підручниках був лексико-семантичний спосіб словотворення. Він здебільшого представлений термінологізацією загальноживаних слів. Такий спосіб термінотворення в досліджуваних підручниках є закономірним, оскільки „на початковому етапі розвитку та чи

інша наука відштовхується від понять побутового мислення. Тому майже у кожній терміносистемі існують спеціальні назви – за своєю генетичною природою – загальноживані слова” [7, 196].

У результаті семантичної деривації в підручниках утворено низку лінгвістичних термінів. Іменник *вигінка* у підручнику М. Гатцука вживається в значенні ‘вимова’, а *вигинітці* як ‘вимовлятися’: ...*моєкалі, хочі «позвнк такі перебѣлчті нашю модю, та дѣж якої з моєкодіюк вигінкою»* (Г., 53); ...*треба зазначити знати, що ді там зазначки на літерах: љ, ѣ, ... сперш прилччллі ім ѡмакліѡ вигінкѡ; ... ѣ, і, ѡ, оу чи ѡ, акн повинні вигинітці неначѣ: ѣ, ѣ, ю, а оу чи ѡ»* (Г., 105). Творення цих слів, можливо, пов’язане з живорозмовним дієсловом *вигинати* ‘наигрывать, ударяя во что либо звонкое, бряцать’ (Шимк., 84), пор. також суч. *вигинати* ‘трати або виконувати з запалом (перев. музичні твори, танці)’ (СУМ, I, 510).

Лінгвістичний термін *статки* ‘статути’ (Г., 117), на нашу думку, утворений лексико-семантичним способом від лексеми *статок* ‘майно, власність; скот’, що активно вживався в I пол. XIX ст. (Павл., 73; Біл., 340; Шимк., 129). Результатом лексико-семантичного словотворення є й мовознавчі терміни *зазначка* ‘діакритичний знак’ (Г., 10), *зазначка* ‘літера без звукового значення – ь, ѣ’ (Д., 15), *зазначка* ‘примітка’ (Я., 8), пор. *зазначка* ‘знак, помітка’ (Гр. II, 41), *запінка* ‘паєрик’ (Г., 10), *голось* ‘звук’ (Я., 3), *голосний* (Ш1, 3; Д., 5; Я., 5), *значокъ* ‘буква’ (Я., 15), *писміє* ‘правопис’ (Г., IV), *пис’мо, пис’мо* ‘правопис’ (Ш2, 12; Я., 12), *привище* ‘назва’ (ДсБ, 37). Лексико-семантичним способом також утворені літературознавчі терміни *ўривкы* (Ш1, 12), *частина* ‘розділ’ (ДсБ, 17). Термін *стямок*, поданий у фольклорному збірнику М. Гатцука в значенні ‘поняття, думка’ (Гат., 367), І. Деркач ужив у своєму підручнику в значенні ‘семантика слова’: *Въ цѣму уроці прикладаютьца такі слова, якіхъ стямокъ зміняетьца додачею де якіхъ складивъ* (Д., 18).

М. Гатцук у фольклорному збірнику „Ўжинок рідного полѡ” та букварі „Українка лѣтка” вжив слово *присвітка* в значенні ‘передмова’. У словнику, доданому до фольклорного збірника, М. Гатцук переклав слово *присвітка* російською мовою як ‘объяснительное предисловие’ (Гат., 366). Ця лексема вживалася в українській народній мові зі значенням ‘освітлення певного предмета або підсвічування комусь під час його дій’, пор. у словнику за ред. Б. Грінченка: *присвітка*

‘освітление какого-либо предмета или кому-либо при его действиях’: *Не було мені присвітки, я й упав на сходах* (Гр., III, 436). У цьому ж значенні слово *присвітка* усталилося й у сучасній українській літературній мові (ВТССУМ, 1130). Очевидно, мотивацією при творенні цього терміна служило уявлення: передмова книжки допомагає зрозуміти її зміст, „освітлює” шлях читача для нормального розуміння.

Внаслідок семантичної деривації постали й астрономічні терміни, ужиті в підручниках. Лексема *вісь* у значенні астрономічного терміна ‘вісь Землі’ вперше вжита в підручнику „Де-що...”: *Вісь земна въ цій дорозі нахиляетьца до сонця то однимъ своїмъ кінцемъ, то другимъ* (ДсБ, 25). Термінне значення лексеми *вісь* ‘вісь Землі’ розвинулося в результаті розширення семантики раніше відомого в народній мові слова *вісь*, пор. *вісь* ‘дерев’яний або металевий стрижень, на кінці якого насаджують колеса у воза’ (Кв., I, 205). Варто відзначити, що давніше значення слова *вісь* використовується в підручнику „Де-що...” для пояснення інформації про земну вісь: *...Ходить земля коло самої себе немовъ колесо коло осі, оттимъ то й кажуть, що земля коло своєї осі обертаетьца, хочъ цієї осі на самому ділі нема* (ДсБ, 22). Лексико-семантичним способом утворено ряд фізичних термінів: *сила* (ДсБ, 76), *тепло* (ДсБ, 49), *спроба* ‘дослід’ (ДсБ, 91), *тіло* ‘фізичне тіло’ (ДсБ, 78), *одміна* ‘стан’ (ДсБ, 74).

Деякі хімічні терміни в підручнику „Де-що...” теж утворені лексико-семантичним способом: *частина* ‘молекула (елементарна частина)’ (ДсБ, 71), *духъ* ‘газ’ (ДсБ, 51), *злучатися* ‘вступати в хімічну реакцію’ (ДсБ, 95).

Способом семантичної деривації утворені й природознавчі терміни. Лексема *болотина* у підручнику „Де-що...”, можливо, вперше вжита в значенні ‘торф’: *...Чимъ можна палити у печяхъ замісто дровъ: якъ отъ кам’яний вуголь або болотина є* (ДсБ, 12). Таке значення цього слова не зафіксоване в словниках попереднього періоду, які ми опрацювали, у лексикографічних працях слово *болотина* подане тільки із загальновідомими значеннями: *болотина* ‘болото’ (СЛУМ III, 17), *болотина* ‘болотяна містина’ (Тимч. I, 121); *болотина* ‘высохшее болото’ – Лебед. у. (Гр. I, 84); *болотина* ‘углубление на месте водоема’ (Мар., 280).

Лексико-семантичний спосіб особливо продуктивний у творенні математичних термінів. Слово *величина* як у старій, так і в новій українській літературній мові першої половини XIX ст. вживалося в значенні ‘розмір’ (СЛУМ, III, 221; Шевч., I, 67). В арифметиці О. Кониського ця лексема, можливо, вперше вжита в термінному значенні ‘те, що можна обчислити’: *Рівняючи дві одного роду величини, добуваємо таку вірну міру*

між ними, котра показує як вони не рівні (К., 48). Якщо в староукраїнській мові слово *дѣлити* вживалося в значенні 'виконувати математичну дію ділення' ще з початку XVII ст. (СЛУМ, IX, 11), то інші лексеми на позначення математичних дій, ужиті в підручниках, не зафіксовані в термінному значенні в джерелах староукраїнської лексики, які ми опрацювали. Назви на позначення математичних дій у підручниках переважно утворені шляхом спеціалізації (термінологізації) значень загальноживаних слів. Сюди, зокрема, належать такі терміни на позначення математичних дій: *додавання*: *зложенне* (К., 2), *складанне* (К1, 100; М., 15; К., 2), *складування* (К1, 101), *додавати* (М., 19), *складувати* (К1, 100; М., 24), *придати* (М., 19), *прикладати* (М., 7), *прикладувати* (К1, 114), *приложити* (К1, 114; М., 8); *віднімання*: *одлічити* (К1, 103; К., 4; М., 27), *одлічувати* (М., 25), *одлічуватися* (К., 4); *множення*: *помножати* (К1, 104), *помножити* (К1, 112; М., 59), *помноженне* (К1, 112; М., 34; К., 2); *ділення*: *діленне* (К., 2), *поділити* (К1, 112), *розділ* (К1, 125); *перетворення величин*: *роздробити* (К1, 113; К., 16), *перевернути* (К1, 117), *перевертанне* (К1, 117). Таким же способом утворені й терміни на позначення результатів математичних дій (*останок* (К1, 111; К., 4), *розниця* (К., 4), *частина* (К1, 109; Г., 85; К., 9), *виход* (К., 6), *добуток* (К1, 105) та інші математичні терміни: *дріб* (К., 26; М., 13), *єдиниці* (М., 7; К., 1), *одиниці* (К1, 99), *зв'язок* 'розмірність' (К1, 117; К., 16), *підхід* 'відношення' (К., 48), *позичання* (М., 30), *сорт* 'розмірність' (К., 16), *справа* 'математична дія' (К1, 100; М., 15; К., 2) та ін.

Спосіб творення дво- та кількокомпонентних назв слід також кваліфікувати як ефективний, оскільки в ньому використовувалися зрозумілі для народу загальноживані лексеми, отже, й семантика новоутворених термінів була прозорою. Особливо активно цей спосіб використовується в підручнику „Де-що...”. Так, зокрема, у розділі „Хмара, дощ, веселка (радуга)” пояснено, що в нижніх шарах атмосфери вітер рухається в одному напрямку, а у верхніх – в іншому, відповідно й з'являється поділ на *верхній вітер* (ДсБ, 112), *нижній вітер* (ДсБ, 112), ці верхній і нижній вітри один стосовно одного називаються *вітри супротивні* (ДсБ, 107). Зі словом *вітер* у „Де-що...” утворені ще такі кількокомпонентні терміни: *звичайний, незмінний вітер* 'пасат' (ДсБ, 99), *перемінний вітер* 'мусон' (ДсБ, 104), *сила вітру* (ДсБ, 90) тощо. У підручнику „Де-що...” виявлено багато інших дво- та кількокомпонентних термінів: *первітні частини* 'атоми (елементарні частини)' (ДсБ, 73), *розтоплене каміння* 'магма' (ДсБ, 57), *вода парова* 'пара' (ДсБ, 74), *вода тверда* 'лід' (ДсБ, 74), *тіло текуче* 'рідина' (ДсБ, 73), *тіло духове* 'газ' (ДсБ, 73), *місце порожнє* 'вакуум' (ДсБ, 77), *половина землі* 'півкуля' (ДсБ, 27),

зірка нерухома 'зірка' (ДсБ, 37), *зірка ходяча* 'планета' (ДсБ, 37), *купа зірок* 'сузір'я' (ДсБ, 37) тощо. Цей спосіб творення терміноназв характерний і для інших підручників: *кдл" вни"* 'південь' (Г., 89), *збїїнка влжкк* 'паєрик (°)' (Г., 10), *збїїнка лїакк* 'паєрик (°)' (Г., 10); *подільна частина* 'дріб' (М., 14), *дрібне число* 'дріб' (К., 26), *дві точки* 'двокрапка' (К., 49), *дві цятки* 'двокрапка' (К., 9) тощо.

Деякі дво- і кількокомпонентні терміни, очевидно, утворені внаслідок калькування з інших мов, зокрема російської: *дорога залїзна* 'залізниця' (ДсБ, 40), *підходи обратні* 'відношення обернені' (К., 53), *підходи прямо пропорціональні* 'відношення прямо пропорційні' (К., 52), *отношения арихметичне* 'відношення арифметичне' (К., 48).

Для досліджуваних підручників характерне використання описових форм на позначення понять, що сьогодні називаються одно- чи кількокомпонентним терміном: *склянна дудочка, зь одного кінця запаяна* („Де-що...”) – суч. *пробірка*; *слова, вь якихъ два склади* (І. Деркач) – суч. *двоскладове слово* (Л. Ященко вживав термін *двохскладне слово*); *стекольце, що все показує більшимъ* (ДсБ, 50), *стекольця, що збірають докупы соняшне проміння* (ДсБ, 52), *скло, черезъ котре все маленьке видаватиметься намъ більшимъ* (ДсБ, 86), хоча в тій же праці наявні двокомпонентні назви *побільшаюче шкло, зближаюче шкло* (ДсБ, 43) з тим же значенням.

У термінних назвах підручників представлене як семантичне, так і словотворче калькування. Досить поширеним було калькування з російської мови, а також із польської та інших західнослов'янських мов. До семантичних кальок відносимо лінгвістичний термін *вїтїнка* 'наголос' (Д., 9). Цей іменник утворений від дієслова *вїтнути* 'ударити', що й сьогодні вживається в поліських говорах: *вїтнуть* 'ударити' (Лис., 45). Значення 'наголос' у цієї лексеми, ймовірно, з'явилося під впливом російського терміна *ударение*. Термін *вїтрїмка* 'приклад' (Я., 17), на нашу думку, утворений під впливом рос. *выдержка* 'небольшой отрывок, цитата, выписка из какого-либо текста' (БТСРЯ, 170).

Автори арифметичних текстів П. Куліш, Д. Мороз, О. Кониський, які самі здобули освіту російською мовою, часто запозичували російські лексеми або створювали кальки за зразком російських термінів. Тому калькування помітно представлене в сфері математичної термінології: *складанне* 'додавання' (К1, 100; М., 15; К., 2) < рос. *сложение*; *приложити* 'дати' (К1, 114; М., 8), *прикладати* 'додавати' (М., 7), *прикладувати* 'додавати' (К1, 114) < рос. *складывать, сложить*; *зменшаєме, зменшуєме, помєншуєме* 'зменшуване' (К., 4, 5; К1, 103) < рос. *уменьшаемое; одлічуєме* (К1, 103; К., 4) < рос. *вычитаемое; множаєме*

(К., 6) < рос. *множимое; складаёме* (К1, 102; К., 3) < рос. *слагаемое*.

Викликає інтерес творення астрономічних термінів *дорога землі, дорога місяця* 'траєкторія' в підручнику „Де-що...”: *Знаючи добре дорогу землі і місяця, можна вилічити і те, зь якихъ країнъ на землі буде видко, якъ мінитиметься сонце и якъ це буде видко* (ДсБ, 47). На творення цієї назви, очевидно, вплинув польський термін *droga ziemi* 'екліптика', про який писав М. Левченко в статті „Замѣтка о русинской терминологіи”: „Для убѣжденія въ томъ, какое значеніе имѣеть непонятная терминологія, спросите у любого ученика объясненія, что такое эклиптика? и навѣрное онъ вамъ не съумѣеть дать удовлетворительнаго отвѣта. А спросите ученика польскихъ училищъ: что такое *droga ziemi* (дорога землі), и онъ вамъ непременно объяснитъ. Я знаю это по опыту” [3, 184-185]. Отже, тут простежуємо явище семантичної деривації як наслідок калькування з польської мови.

У підручнику „Де-що...” використані географічні терміни-кальки із західнослов'янських мов: *південникъ* 'меридіан' (ДсБ, 28), пор. пол. *południk* 'меридіан', чес. *poledník* 'id.', слов. *poludník* 'id.', словен. *poldnévnik* 'id.' (ЕСУМ, IV, 384); *рівноденникъ* 'екватор' (ДсБ, 27), пор. чес. *rovník* 'екватор'.

Є підстави припускати, що автором ряду термінів є, можливо, М. Гатцук, оскільки: а) в інших підручниках ці номени відсутні, б) їх не виявлено в джерелах попереднього періоду – староукраїнських словниках та працях першої половини ХІХ ст. (художніх текстах, словниках, граматиках тощо). До цієї групи відносимо лексеми *абетка* 'алфавіт' (Г., 115), *абетка* 'буквар' (Г., I), *витинка* 'вимова' (Г., 53), *наказ* (Г., 117), *присвітка* 'передмова' (Г., III), *свічення* 'навчання' (Г., IV; Гат., 368), *Спадень* 'захід' (Г., 89; Гат., 367), *статки* 'статути' (Г., 117; Гат., 367), *Студен* 'північ' (Г., 89; Гат., 367), *судопись* 'судовий документ, запис' (Г., 117; Гат., 367), *Східен* 'схід' (Г., 89; Гат., 368).

Термін *абетка* 'алфавіт', як відомо, утворений із назв перших двох літер українського алфавіту „а” і „бе” за аналогією до назв *азбука, альфабет, abecadlo* (ЕСУМ, I, 38), рос. *абевега* 'алфавіт' (в „Толковом словаре живого великорусского языка” В. Даля).

Першу фіксацію слова *абетка* в значенні 'алфавіт' знаходимо в передмові до фольклорного збірника М. Гатцука „Їжинок рідного пол'я” (М., 1857) [10, 2], а також у словничку „Послоўник до ўсвѣчен'а вистачено'і тута”, доданому до цього ж збірника: *абетка* 'азбука' (Гат., 353). У підручнику М. Гатцук використав термін *лвѣтка* з двома значеннями – 'буквар' і 'алфавіт'. Оскільки раніших фіксацій терміна *абетка* не зустрічаємо, то можемо зробити припущення, що його автором є саме М. Гатцук. До цього припущення нас спонукали такі факти: 1) у староукраїнській лінгвістичній системі ХVІ – ХVІІ ст. цей термін не виявлений [11]; назва відсутня і в словниках староукраїнської мови та в новоукраїнських джерелах кінця ХVІІІ – I пол.

ХІХ ст. Відомі українські дослідники історії граматичної термінології української мови І. Огієнко [6] та Н. Москаленко [4] також не розглядають цієї назви; 2) ця лексема не вжита в інших підручниках кінця 50-х – початку 60-х років ХІХ століття на позначення поняття 'книжка для початкового навчання грамоти', тут у цьому значенні вжиті терміни *буквар, граматка*, а на позначення поняття 'алфавіт' – термін *азбука*. Лексема *абетка* використана в букварях І. Деркача та Л. Яценка саме в назві підручника М. Гатцука – в інформації про те, де можна придбати цю книжку. У статті-рецензії „Наські граматки” (Основа, 1861, липень), яку, як ми припускаємо, написав О. Кониський, перевага надається терміну *граматка* в значенні 'буквар', на позначення поняття 'алфавіт' тут ужитий термін *азбука*, номен *Петрівська Абетка*, використаний М. Гатцуком (Г., IV, 115), автор рецензії подав як *Петрівська азбука* [5, 80]; 3) слово *абетка* в ряді лексикографічних видань почерпнуто саме з публікацій М. Гатцука: у російсько-українському словничку, поданому в журналі „Основа” (1862, серпень, с. 47) з покликанням на „Їжинок рідного пол'я”; в російсько-українському словнику М. Уманця й А. Спілки (т. 1, с. 3), словнику за ред. Б. Грінченка (Гр., I, с. 1) та етимологічному словнику Я. Рудницького (Рудн., I, с. 2) з покликанням на буквар М. Гатцука.

Хоча термін *абетка* в середині ХІХ ст. вживав тільки М. Гатцук, це слово виявилось історично перспективнішим, ніж більш поширена тоді лексема *граматка*, оскільки термін *граматка* сьогодні належить до пасивної лексики, став застарілим (СУМ, II, 155). Лексема *абетка* сьогодні належить до активно вживаної лексики.

Педагогічні терміни, пов'язані з процесом навчання, у підручниках утворені з коренем *свіч-*: *свічувати* 'навчати' (Я.,), *свічення* 'навчання' (Г., IV), *свічник* 'учитель' (Г., III; Я., 3).

М. Гатцук уживав у букварі оригінальні назви сторін світу: *Східен* 'схід', *Спадєн* 'захід', *Ствѣден* 'північ' і *Теплин* 'південь' (Г., 89). Ці лексеми були також у реєстрі словника М. Гатцука, доданого до фольклорного збірника: *Східен* 'Востокъ', *Спадєн* 'Западъ', *Студен* 'Сѣверъ', *Теплин* 'Крѣ 'южная, теплая сторона' (Гат., 367-368). Ці назви сторін світу, на наш погляд, утворені за аналогією до лексеми *південь*, де частина *-день* виникла закономірно, пор. „псл. *polďny* – результат перенесення назви половини дня, утвореної з іменників *polъ* (< **polu*) „половина” і *ďнь* „день”, на назву сторін світу, оскільки саме опівдні сонце знаходиться на півдні (ЕСУМ, IV, 384). Про обмежене вживання цих лексем у середині ХІХ ст. свідчить автор рецензії „Наські граматки” (1862 р.). Він писав, що назви сторін світу *східєн, спадєн, студєн* і *теплин* йому не були відомі і їх, на думку автора, не варто використовувати в букварях, оскільки вдалішими є терміни *східсонця, західсонця, півдєн, сіверя* [5, 81 (прим. 1)]. Щодо лексеми

студень, то її вживали в українській мові й раніше, проте з іншими значеннями. Так, зокрема, ця лексема була засвідчена в українсько-російському словнику П. Білецького-Носенка зі значеннями: *студень, студенець* 1. 'мѣсяць декабрь', 2. 'колодязь', 3. 'разваренный и застуженный клей животных' (Біл., 343). У значенні 'грудень' слово *Студѣнъ* було вжите й у підручнику М. Гатцука (Г., 89). Лексеми *студінь* і *теплінь* уживаються й сьогодні, проте значення 'сторона світу' для них не характерне: *студень* 1. заст. 'грудень', 2. зах. 'криниця без зрубу', 3. діал. 'холодний вітер' (СУМ, IX, 800); *студінь* 'сильний холод, мороз' (СУМ, IX, 800); *теплінь* 'дуже тепла погода', 'тепло' (СУМ, X, 78). В українській мові набуло ширшого використання тільки слово *спадень* 'захід', яке сьогодні кваліфікується як застаріле й наведене в СУМі з покликанням на твори П. Мирного та П. Тичини (СУМ, IX, 481).

Назва діакритичного знака *кендема* (над- і підрядкового) *їка* [їйка] (",,") вжита в фольклорному збірнику та букварі М. Гатцука. Цей діакритичний знак використано на позначення звука [й]: *кожнї* [кожний], *назавше* [найзавше], *достоту* «перевѣтні» [достоту й перебутисть]. Термін *їка*, на наш погляд,

утворений морфологічним способом, шляхом додавання до звука [й], [ій], на позначення якого вживався цей знак, суфікса *-к-* та флексії *-а*.

У підручниках простежується також префіксація. Нові терміноназви утворені за допомогою додавання префіксів до твірних основ – назв, що були вжиті в підручниках: *нетеплопроводний* (ДсБ, 58), *приголосний* (Д., 6; Ш1, 3; Я., 6). За допомогою префіксально-суфіксального способу утворено терміни *одсотки* (К., 62), *преслівье* 'передмова' (М., 3); шляхом основоскладання – лексеми *теплопроводний* (ДсБ, 58), *самопраця* 'самостійна робота' (Ш2, 6), *самопраціовытіс'т* 'уміння, здатність працювати самостійно' (Ш2, 7), *судобни* 'давня праця' (Г., IV), *судобни* 'судовий документ, запис' (Г., 117).

Отже, в досліджуваних підручниках простежені різні способи творення термінів: лексико-семантичний (термінологізація), творення назв із компонентним складом, калькування, морфологічний спосіб. Автори підручників творили нові терміни переважно на рідномовній основі, неологізми найчастіше відповідали словотвірчій системі української мови, були зрозумілими для учнів.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

- Біл.* – Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко; підгот. до вид. В.В. Німчук; відп. ред. К.К. Цілуйко. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.
- БТСРЯ* – Большой толковый словарь русского языка / [сост. и гл. ред. С.А. Кузнецов]. – СПб. : Норит, 2000. – 1536 с.
- ВТССУМ* – Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.
- Г.* – Гатцук М. Українська абетка / Микола Гаццук. – М. : В друкарні університетській, 1861. – 117 с.
- Гат.* – Послоўник до ўсвѣчен’а вистачено’ї тута // Ўжинок рідного полѧ. Вистачинї працеў М. Г. – М. : Ў друкарні Каткоўа і Т-ўа, 1857. – С. 353-371.
- Гр.* – Словарь украинскаго языка, собранный редакціей журнала „Кіевская Старина” : у 4 т. / [редактировали, съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ, Б.Д. Гринченко]. – К. : [б. в.], 1907-1909. – Т. 1-4.
- Д.* – Деркачъ Илья. Українська граматка. – М. : Въ друкарні Каткова и Т-ва, 1861. – 21 с.
- ДсБ* – Де-що про світъ Божий. – К. : Въ друкарні Минятова и Федорова, 1863. – 119 с.
- ЕСУМ* – Етимологічний словник української мови : у 7 т. / [редкол.: О.С. Мельничук (голов. ред.) та ін.]. – Т. 1-5. – К. : Наук. думка, 1982-2006.
- К.* – Кониський О. Арихметика або щотниця / Олександръ Кониський. – СПб. : Въ типографіи П.А. Кулиша, 1863. – 68 с.
- К1* – Кулішъ П. Граматка. – СПб. : Въ друкарні П.А. Куліша, 1857. – 149 с.
- Кв.* – Словник мови творів Г. Квітки-Основ’яненка : у 3 т. / [відп. ред. М.А. Жовтобрюх; ред. Л.В. Веневцева]. – Харків : [б. в.], 1978-1979. – Т. 1-3.
- Лис.* – Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
- М.* – Мороз Д. Арихметика / Данило Морозъ. – К. : У друкарні А. Гаммершмида, 1862. – 68 с.
- Мар.* – Марусенко Т.А. Названия рельефов в говорах Хмельницкой области УССР / Т.А. Марусенко // Карпатская диалектология и ономастика. – М. : Наука, 1972. – С. 277-299.
- Павл.* – Павловскій А. Краткій малороссійскій словарь // Павловскій А. Грамматика малороссійскаго нарѣчїя / Ал. Павловскій. – СПб., 1818. – С. 24-74.
- Рудн.* – Рудницький Я.Б. Етимологічний словник української мови : у 2 т. / Ярослав Б. Рудницький. – Вінніпег : УВАН, 1962-1982.
- С.* – Стронін О. Азбука по методѣ Золотова для южно-русскаго края. – Полтава : Въ губернской типографіи, 1861. – 25 с.
- СЛУМ* – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. : у 28 вип. / [редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.), У. Єдлінська, Я. Закревська, Р. Керста, Л. Полюга, М. Чікало]. – Вип. 1-14. – Львів, 1994-2008.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / [ред. кол.: І.К. Білодід (голова), А.А. Бурячок, Г.М. Гнатюк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970-1980.

Тимч. – Історичний словник українського язика / [за ред. Є.К. Тимченка]. – Т. 1: А-Ж. – Зош. 1: А-Г. – Харків; К. : ДВУ, 1930. – XXIV, 528 с. – Зош. 2: Г-Ж. – Харків; К. : УРЕ, 1932. – С. 529-947.

Ш. – Шевченко Т. Букварь южнорусской. – СПб. : Въ печатни Гогенфельдена и К°, 1861. – 24 с.

Ш1 – Шейковский К. Домашня наука. Ч. I: Початки / К. Шэйковский. – К. : Ў універсітец'кі друкарні, 1860. – 13 с.

Ш2 – Шейковский К. Домашня наука. Ч. II: Выш'ші початки / К. Шэйковский. – К. : Ў друкарні И. и А. Давы, 1861. – 19 с.

Шевч. – Словник мови Шевченка : у 2 т. / [ред. кол.: В.С. Ващенко, К.П. Дорошенко, В.Г. Мариниченко, Т.К. Черторизька]. – К. : Наук. думка, 1964.

Шимк. – Словник української мови Ф.С. Шимкевича // Галас Б.К. Ф.С. Шимкевич як лексикограф і українське словникарство (кінець XVIII – початок XX ст.) / Б.К. Галас. – Ужгород : [б. в.], 1995. – С. 75-144. (Поличка „Карпатського краю”).

Я. – Ященко Л. Граматка за для українського люду / Скомпонував Л. Ященко. – М. : Въ друкарні Каткова и Т-ва, 1862. – 23 с.

Література

1. Ефименко П. По поводу замѣтки г. Левченка „О русинской терминологіи” / П. Ефименко // Основа. – 1862. – Серпень. – С. 45-52.
2. Курабцева І.К. Науково-культурне значення „Букваря южнорусского” Т. Шевченка і „Граматки” П. Куліша / І.К. Курабцева // Культура народів Причорномор'я.— 2004.— № 51.— С. 114-116.
3. Левченко М. Замѣтка о русинской терминологіи / М. Левченко // Основа. – 1861. – Іюль. – С. 183-186.
4. Москаленко Н.А. Нарис історії української граматичної термінології / Н.А. Москаленко. – К. : Рад. школа, 1959. – 224 с.
5. Наскї Граматки // Основа. – 1862. – Січень. – С. 64-82.
6. Огієнко І.І. Історія української граматичної термінології / Іван Огієнко // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Кн. I. – К. : З друкарні Першої Київської Друкарської Спілки, 1908. – С. 94-129.
7. Панько Т.І. Українське термінознавство : підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 216 с.
8. Шаркань В.В. Лексика на позначення спеціальних понять у східноукраїнських підручниках 1857-1863 років / Василь Шаркань // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства : збірник наукових праць / [відп. ред. І.В. Сабадош].– Ужгород : Вид-во УжНУ „Говерла”, 2010. – Вип. 14. – С. 120-124.
9. Шаркань В.В. Питання про джерела та критерії унормування української наукової терміносистеми в публікаціях журналу “Основа” (СПб., 1861-1862) / Василь Шаркань // Наукові записки. — Серія : Філологічні науки (мовознавство). — Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. — Випуск 100. — С. 489-494.
10. Ўжинок рідного пола, вистачиний праце'у М.Г. – М. : Ў друкарні Каткоўа і Т-ўа, 1857. – 371 с.
11. Якимович-Чапран Д.Б. Лексика на позначення наукових понять з мовознавства у пам'ятках української мови XVI – XVII ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01 „Українська мова” / Якимович-Чапран Дарія Богданівна. – Львів, 2009. – 19 с.

Василий Шаркань

ТЕРМИНЫ И НОМЕНКЛАТУРА В УКРАИНСКИХ ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ 1857-1863 ГОДОВ

Аннотация. В статье представлен анализ способов создания новых терминов и номенклатуры в школьных учебниках, опубликованных в Восточной Украине в 1857-1863 гг., высказано предположение об авторстве некоторых терминов.

Ключевые слова: термин, номенклатура, словообразование, научный стиль, учебник.

V. Sharkan'

TERMS AND NOMENCLATURE IN UKRAINIAN SCHOOL TEXTBOOKS 1857-1863 YEARS (DERIVATION)

Summary. The article presents an analysis of ways of creating terms and nomenclature in textbooks published in the Eastern Ukraine during 1857-1863 years. Hypothesized about authorship of some terms.

Key words: term, nomenclature, derivation, scientific style, textbook.

Стаття надійшла до редакції 15.05.2013 р.

Шаркань Василь Васильович – кандидат філологічних наук, ст.викл. кафедри журналістики УжНУ.